

İradə Musayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məmməd Əmin Rəsulzadə Nizami Gəncəvi haqqında

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan ziyalılarımızın əksəri həm siyasi, həm də ədəbi fəaliyyəti ilə "Azərbaycan" adlı məmləkətin tarixini yazdı. Qədim mədəniyyətə, tarixə malik olan ölkənin dağıdılmış mədəni sərvətlərini, başqa xalqların dəyərləri siyahısına düşmüş mütəfəkkir şəxsiyyətlərini özünə qaytarmaq lazım idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə öz ədəbi-intellektual dünyagörüşü, mədəni-siyasi, tarixi bilgiləri ilə həm də bu missiyanı yerinə yetirməyə başlamışdı.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı həm klassik irsin tədqiqi, həm də çağdaş ədəbiyyatın öyrənilməsi işində mükəmməl elmi-tarixi əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Əhməd Cəfəroğlunun "Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış", Mirzə Bala Məmmədzadənin "Sovet ədəbiyyatının dünəni və bu günü", Süleyman Təkinərin "Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində araşdırmalar" kimi əsərləri sırasında M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami", "Azərbaycan kultür gələnləri", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" və başqa bu kimi tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqatlarda müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən N.Gəncəvi, M.F.Axundzadə, M.Cəlil, M.Ə.Sabir və digərlərinin yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatındakı rolu haqqında əhatəli məlumat verir.

M.Ə.Rəsulzadə 1941-ci ildə yazmağa başladığı və 1951-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" əsərində Azərbaycan yazarlarının klassik türk və klassik İran ədəbiyyatındaki əhəmiyyətli rolundan söz açaraq konkret faktlarla ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı üzərində dayanır və ictimai-siyasi, sosial, ədəbi-mədəni mühit kontekstində təhlillər aparır və N.Gəncəvinin Azərbaycan şairi olması həqiqətini sübut edir. "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" əsəri haqqında öz zamanında Türkiyədə ərəb-fars filologiya araşdırıcısı professor Əhməd Atəş söz açmışdır (1954-cü il, "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisi).

M.Ə.Rəsulzadə əsərində ilk növbədə klassik türk ədəbiyyatına İ.Nəsimi, Həbib, M.Füzuli, klassik fars ədəbiyyatına isə Q.Təbrizi, X.Təbrizi, X.Şirvani, N.Gəncəvi, F.Şirvani, M. Beyləqani, Ə.Gəncəvi kimi tarixi ədəbi şəxsiyyətlər bəxş etmiş milli ədəbiyyatımızın qədim və orta əsrlərdə nədən müstəqil milli adla (Azərbaycan ədəbiyyatı) tanıtılmamasının da ictimai-siyasi, tarixi, eləcə də bu ənənənin (farsca yazmaq və İran ədəbiyyatı adı altında tanınmaq) sonrakı dövrlərdə də davam etməsinin obyektiv səbəblərini açıb göstərir.

"Fəqət, sadə, bu dövrlərdə deyil, daha sonrakı yüzillərə aid İran şairləri arasında da Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi [XIV yüzil], Qasım Ənvar [XV yüzil], Sadıq Əfşar [XVI yüzil] və Saib Təbrizi [XVII yüzil] kimi İran ədəbiyyatının ön sıralarında yer alan bir çox

azərbaycanlıları görürük. Bunlardan təbrizli olduğu ilə bilxassə öyünən Saib fars ədəbiyyatının sonuncu ustadlarından ən qüdrətli deyə tanınmaqdadır".

Rəsulzadə XIX əsr İran ədəbiyyatında da əslən azərbaycanlı olan ədiblərin adını çəkməklə müxtəlif dövrlərdə müsəlman Şərqi fars dilinin ədəbi, rəsmi bir dil statusunda olduğunu göstərir və xatırladır ki, fars olmayanlar da əsərlərini bu dildə yazdı. Müəllif daha sonra Avropada da dil və millət

ayrılıqları problemi olduğunu latın dili hökmranlığı faktı ilə yada salır. Xatırladır ki, Orta əsrlərdə latın dili bütün avropalılar üçün orta bir bilgi dili idi və müxtəlif millətlərin ziyalıları, mütəfəkkirləri məhz bu dildə yazdı. Sonralar bu xalqlar öz milli kimliyini və müstəqilliyini ortaya qoyduqda latın dilində yazan dahi şəxsiyyətlərin milli mənsubiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışmış və beləliklə də mübahisələr başlanmışdı. **"Batıda və Doğudakı bu iki olayın kökü birdir. Latın bilginliyi xristian topluluğuna girmiş bütün batılıların milliyət və irq qeyrəti güdmədən yaratdıqları bir dəyər olduğu kimi, ərəb bilginliyi də eyni şəkildə müsəlman topluluğuna girmiş doğululann vücuda gətirdikləri bir varlıqdır"**.

Bu cür müqayisələri Y.Bertelsin mülahizələrinə əsaslanaraq, XVIII əsrdə avropalı yazarların əsərlərini həmin zaman üçün aparıcı, hakim elm və mədəniyyət dili olan fransızca yazması faktları əsasında da aparır və çox doğru olaraq bildirir ki, X əsr ilə

XIII əsr arasında İslam Şərqi üçün farsca əsas bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur. **“İranlı – yəni fars olmayan müəlliflər belə, elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlar. Zamanın bu gərəyinə bilxassə, türk aydınları uymuşlar. Bu surətlə onlardan qalan əsərlər təbiidir ki, yazdıqları dilə görə, İran və fars ədəbiyyatının xəzinəsinə mal olmuşdur”.**

Məlumdur ki, süquta uğrayan Ərəb imperiyasının siyasi hakimiyyətini türklər ələ keçirdiyi halda, mədəniyyət, elm və xüsusən də dil sahəsində hegemonluğu farslar etmişdir. Məsələn, Firdovsi “Şahnamə”ni Qəznəli Sultan Mahmudun sarayında yazmışdır. M.Ə.Rəsulzadə dil faktına görə Nizamini fars hesab edənlərə daha geniş təhlil prizmasından baxaraq cavab verir, türk hökmdarları, türk sarayları və türk ədibləri potensialı hesabına yaranan “Fars ədəbiyyatı” anlayışını birmənalı qəbul etmədə qeyri-dəqiqlik olduğunu izah edir: **“Fars ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənmək və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda türk millətindən olan şairlər tərəfindən də yaradılmışdır... Cahanca məşhur “Rübailər” şairi Ömər Xəyyam, Səlcuqlu Məlikşahın sevgisini qazanmışdır. Farsca qəsidənin ən namlı mürəssili Ənvəri-Sultan Səncərin şairidir. Sədi, Hafiz və başqaları kimi, İran klassikləri də, ya Səlcuqların, ya onlardan sonra gələn Atabəylərin zamanında yetişmişlər. Klassik İran**

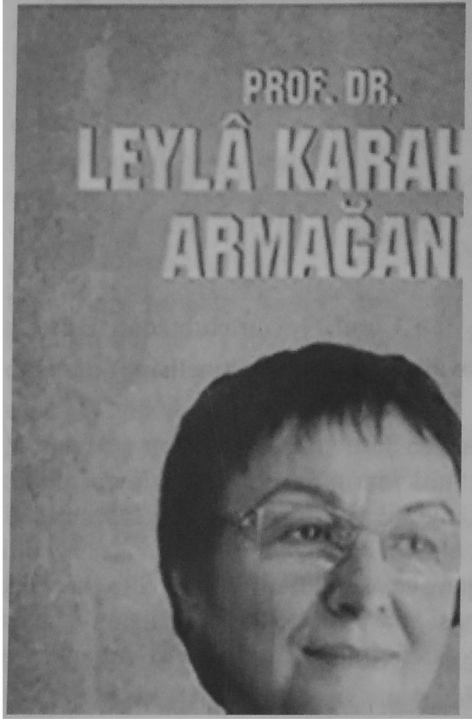
ədəbiyyatının sonuncu ustadı sayılan Cami, Teymurlulardan Hüseyin Bayqaranın sarayına və Əlişir Nəvainin məhfilinə (məclisinə) mənsub olmuşdur”.

Gördüyümüz kimi, ortada sadəcə Şərq və İslam mədəniyyəti vardır, müəllif də göstərir ki, fars, ərəb, türk ayrıntıları sonrakı dövrə aiddir. Əsərdə Səlcuqlular, Atabəyliklər, Çingizlilər, Xarəzmşahlılar, Teymurlular zamanında rəsmi-işgüzar üslubun, elm və ədəbiyyat dilinin məhz fars dili əsasında formalaşması, türk xaqan və sultanlarının bu dilə hamilik ənənəsinin uzun müddət davam etməsi məsələsi faktlarla sadalanır, həm də klassik İran ədəbiyyatının məşhur əsərlərinin türk xaqan və sultanlarına ithaf edilməsi nümunələri göstərilir.

Səlcuqlular zamanında fars dili saray dili və ədəbi-mədəni dil kimi daha geniş şəkildə himayə olundu. Eyni zamanda hakimiyyətini və ərazilərini genişləndirən türk hökmdarları vasitəsilə fars ədəbi dilinin də böyük ərazilərdə yayılması faktı müşahidə edildi. Təbii ki, bu dövrlərdə xalq danışığı və folklor dili olan türkcə fars ədəbi dili ilə ayaqlaşma bilməzdi. Baxmayaraq ki, türkcəni sənət, ədəbiyyat, elm və ümumilikdə mədəniyyət dilinə çevirmək cəhdləri çox olmuşdu.

“XI əsrin birinci yarısına qədər İran və Azərbaycanın qərb bölgələrində yerli ləhcələri ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmaq üçün cəhdlər edilmişdir. Səmani və Qəznəvi dövrlərinin Fars ədəbiyyatının

qazandığı böyük uğurlar, fars dili ilə rəqabət etməyin çətin olacağını sübut etdi. Nəticə etibarilə bu dil, demək olar ki, Səlcuqluların geniş mülklərində əsas ədəbi dil (bədi ədəbiyyat dili) kimi hökm sürdü. Yerli ləhcələr dəyişdirildi. Maraqlı bir tarixi paradoks ortaya çıxdı: Türk hərbi zadəganlarının gücünün genişlənməsi əvvəlcə Orta Asiya hüduqlarından kənara çıxmayan bir dilin daha geniş ərazilərdə yayılmasına səbəb oldu”.

Professor Leyla Qarahan “Anadoluda türk yazı dilinin inkişafı” adlı məqaləsində belə yazır: “Anadolunun yeni sahibləri Oğuzlar XI və XII əsrlərdə türkcəni yalnız danışq dilində və şifahi ədəbiyyat ənənələrində yaşatmaqdaydılar. Bu dövrə aid Anadoluda türkcə yazılmış heç bir əsərin olmadığı, bizə oğuzların yazı dillərinin olmadığını, hətta “Kutadgu bilig” kimi nəhəng bir əsərin dilini, yəni Türkistan yazı dilini bilmədiklərini düşündürməkdədir. Böyük Səlcuqlu dövlətinə hakim olan dil anlayışı, Anadoluda da dəyişməmiş və iki yüz il yazı dili

ehtiyacına ərəb və fars dili cavab vermişdir. Bu müddət içində Anadolu səlcuqlarının rəsmi və ədəbi dili fars, elm dili isə ərəb dili olmuşdur”.

“Anadolu türk yazılı dili hansı bölgədə formalaşsa da, ərəb və fars dilini yaxşı bilən, hətta Türküstan yazı ənənəsini bilən şəhər sakinlərinin ləhcəsini təmsil edirdi. Bu şəhər sakinlərindən bəziləri, xüsusən Çingiz istilasından sonra Türkistan, İran və Xarəzm bölgəsindən Anadoluya gələn alimlər və sufilərdir. Təəssübkeş ziyalılar tədricən öz türk dilində əsərlər yazdı, beləliklə şifahi dili yazı dilinə çevrildilər”.

“Teymur fütuhətindən sonra və Teymurlulann təşəbbüsü ilə saraylar türkləşməyə başlayır. Nəticədə türk münəvvərlərilə idarə edən sinifdə farsların klassik ədəbiyyatına bənzər klassik türk ədəbiyyatını özləyən bir ehtiyac doğur”.

Nizaminin həyatını və yaradıcılığını tam bir dövrün – X-XIII əsrlərin ədəbi və tarixi, ictimai-siyasi hadisələri fonunda öyrənən rus ədəbiyyatşünası A.E.Krımski də Nizaminin ədəbi dili və milli kimliyi arasındakı fərqdən danışanda eyni nəticəyə gəlir. “Əsərlərinin fars dilində olmasına baxmayaraq, Nizami birmənalı şəkildə doğma Azərbaycanının şairi olaraq qalır və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixi azərbaycanlıların türkcə yazmağa başladığı zamandan deyil, daha əvvəlki ədəbi fenomenal hadisələrdən başlamalıdır. Buraya həm Nizami, həm də digər farsca yazan azərbaycanlı müəlliflər daxildir”.

Rəsulzadə monoqrafiyanın “Şərqi islam mədəniyyətinin üç ortağı”, “Şərqi islam mədəniyyətinə mənsub şəxsiyyətlər üçün keçirilən yubileylər” başlıqlı hissəsində “İslam mədəniyyəti” anlayışının hökm sürdüyü zamanlarda milliyyət və irq ayrılığına xüsusi önəm verilmədiyini vurğulayır və həmin dövrdə hər xalqın bu ortağ mədəniyyət xəzinəsinə töhfə verməsi ilə öyündüyünü göstərir. Əsərdəki analitik təhlillər →

əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, ortağ mədəniyyət zamanı başa çatdıqda millətlərin və xalqların ayrıldığı, öz obrazı ilə tarixə imza atmaq zamanı yetişdikdə sanki hər kəs o xəzinədəki əmanətini geri almaq istədi. Yəni xalqlar mütəfəkkir şəxsiyyətlərini öz milli kimliyi ilə təqdim etmək, dünyada öz adına tanımaq iddiasına düşdü. Bu problem həmin şəxsiyyətlərə keçirilən yubileylər ərəfəsində daha da qabardıldı. **“Ərəblərə görə, İbni Sina ərəbdir, çünki əsərlərini ərəbcə yazmışdır. Farslara görə, başqa bir çox iranlı bilginlər kimi, əsərlərini ərəbcə yazmışsa da, İbni Sina bir farsdır, hətta farsca şeirləri belə vardır. Türklərə görə də, Türküstanın Əfşanə [Buxarada] köyündə doğulmuş bulunan Sina oğlu bir türkdür, farsca şeir yazmış olması türk olması iddiasını çürütməz, çünki ərləbcə yazmış farslar və türklər olduğu kimi, farsca yazmış türklər dəxi, az deyildir. İbni Sina haqqındakı bu anlaşımazlıq, ildönümü yapıldığı günlərdə İran, türk və ərəb mərkəzləri arasında dartsımalara belə səbəb olmuşdur”**.

Müəllif bu örnəyi verməklə həm də Nizaminin 800 illik yubileyində Nizaminin milli kimlik mübahisələrinin başlaması və artması ehtimalını əvvəlcədən xəbər verərək bildirir ki, bu vaxta qədər onu İran şairi kimi tanıyanlar ola bilsin ki, “Azərbaycan şairi Nizami” istilahına təəccüblənsin və etiraz etsin.

Professor Vaqif Sultanlı “Azərbaycan ədəbi tənqidi” kitabında göstərir ki, Rəsulzadə 1928-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Qafqazya türkləri” əsərinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə həsr olunmuş qismində Nizami haqqında danışarkən, onun fars dilində yazdığını, Gəncədə doğulduğunun ehtimal edildiyini, milli mənsubiyyətinin mübahisəli olduğunu qeyd etmişdir. Lakin sonralar Məhəmməd Əmin bəyin Şərq mədəniyyəti tarixi ilə bağlı araşdırmaları və Avropa şərqşünaslarının əsərləri ilə dərinlən tanışlığı onda Nizami fenomeninə yenidən qayıdış ehtiyacı doğurmuşdur.

Kitabın “Şərq islam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu” adlanan hissəsində Rəsulzadə azərbaycanlıların Şərq islam mədəniyyətinə bir İslam ölkəsi kimi elmi, ədəbi-mədəni baxımdan necə xidmət etdiyini, böyük mütəfəkkir ədibləri vasitəsilə bu ortağ mədəniyyətdə əvəzsiz rol oynadığını göstərmişdir. Müəllif M.Ə.Tərbiyətin “Azərbaycan bilginləri” əsərini xatırladaraq bildirir ki, türkcədən başqa, əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin adları və yaradıcılığı haqqında yazılarsa, bir neçə cild ortaya çıxar, necə ki M.Ə.Tərbiyətin bu bərdədəki kitabının qısaldılmış variantı 400 səhifəni əhatə edir.

Əsərdə XII əsrdə Gəncə ilə Şamaxının Yaxın Şərqdə mədəni mərkəzlərdən olması, İran ədəbiyyatında önəmli yer tutan şairlərin çox hallarda bu yerlərdən çıxma faktları sadalanır, Nizaminin mühiti, Şirvan Şahlığı və Azərbaycan Atabəyliyi saraylarına aid bir çox şairlərin bioqrafiyasına nəzər salınır, – Əbül Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücir Beyləqani, Qivami Mütərrizi, Zəhir Fəryabi, Əsirəddin Əxsikəti, Seyid Zülfüqar Şirvani, Yusif Füzuli, Şafur ibni Məhəmməd, Cövhər, Fərrux Şirvani, Qazi Beyzavi, Kəmaləddin Naxçıvani, Məhsəti Gəncəvi, Seyid İzzəddin Ələvi və başqalarının yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilir.

Əsrlər sonra türk dilinin saraylara yol tapması və ədəbi-mədəni dil kimi geniş yayılması prosesi sonrakı ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqəli şəkildə təhlil olunur. Rəsulzadə yazır ki, **“Yüzlər keçdikdən, türk köçəriləri yerləşdikdən və əskəri ocağ həyatından çıxaraq şəhərliləşdikdən sonradır ki, türk çadırı ilə obalarında yaşayan milli kultür kimi, türk dilinin dəxi, saraylarla divanlarda yaşadılması düşünülür. İslamiyyətin amansız bir düşməni kimi saldıran moğollar ilk dövrlərində ərəbcə ilə bərabər farscanı dəxi, mən edərək (yasaqlayaraq) onun yerinə moğolca ilə uyğur türkcəsini qoyurlar”**.

Rəsulzadə Nizaminin makromühiti kimi Şərq İslam mədəniyyəti miqyasının mahiyyəti və özəllikləri, xarakterini təhlil etdikdən sonra onun nisbətən mikromühiti, doğma diyarı olan Azərbaycanın, eləcə də iri mədəniyyət mərkəzi kimi Şərqdə məşhurlaşmış Gəncənin türkləşmiş olduğunu tarixi və ədəbi mənbələrin faktları əsasında təqdim edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı toponimləri,

eləcə də Nizami mənzumələrində Dədə Qorqud dastanlarındakı motivlərdən bəzi məqamlarda istifadə üslubuna diqqəti cəlb edir.

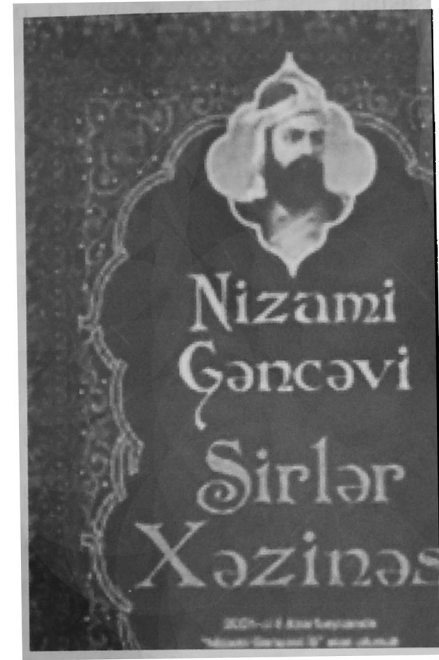
M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin Azərbaycan şairi olması həqiqətini sadəcə mübahisə mövzusu kimi ortaya atmır, həm də ədəbiyyatşünaslığın qarşısında belə bir sual qoyur: “Ədəbi bir əsərin milli olması üçün sadə, şəkilsiz milli olması yetiştir və ya gərəkirmi? Yoxsa bir əsəri milli yapan ruh ilə mənamıdır?”

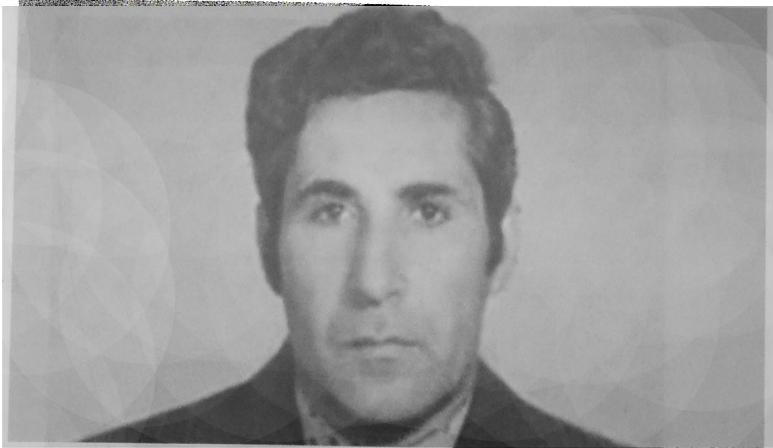
Həmin sualla təhlillər aparan müəllifin qənaəti məntiqə əsaslanan müqayisəli məqamlar ortaya qoyur. Məsələn, göstərir ki, **hər hansı bir əsəri yazıldığı dilə görə milli hesab etmək lazım gəlsə, 1920-ci ildən bu yana yaranan Azərbaycan sovet-kommunist cızma-qaralarını**

milli Azərbaycan ədəbiyyatı kimi qəbul etmək zorunda olarıq. Elə bu məqamda da buna əks misalla dil faktının milli və ya anti-milli göstərici olmadığını R.Taqor nümunəsi ilə izah edir: “Rabindranat Taqorun hind özəllik və mədəniyyətini müdafiə edən ingiliscə yazılan şübhəsiz, millidir”.

Professor Eldar İsmayılov da “Azərbaycan tarixindən oçerklər” kitabında yazır ki, bir zaman Şərq ölkələrində görkəmli alim və şairlərdən ibarət bir qalaktika meydana gəldi. Adları

haqlı olaraq bütün Şərqə aid olan alimlər əl Biruni, əl Fərabı, Rudəki, İbn Xordadbəy, İbn Sina, şairlər Firdovsi və bir çox başqaları, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Bəhmənyar, Xətib Təbrizinin adları diqqət çəkir. Qədim yunan filosoflarının əsas müddəalarını dərinlən mənimsəmiş, orijinal nəticələrə və ümumiləşdirmələrə əsaslanan Bəhmənyar böyük İbn Sinanın şagirdi idi, Şərqdə fəlsəfi düşüncənin inkişafında mühüm rol oynamışdı və əsərləri bir çox Şərq və Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və məntiq sahəsindəki işləri müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Xətib Təbrizi Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsində 40 ildən çox dərs demişdir.

Professor Malik Mahmudov XII əsrdə Xaqani və Nizami kimi dahi şəxsiyyətlər sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinin son dərəcə yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olduğunu bildirir və qeyd edirdi ki, bir sıra tədqiqatçılar bu dövrü Azərbaycan intibahı, renesans ideyalarının bütün sahələrdə parlaq təzahürü dövrü kimi qiymətləndirmişlər, lakin bu vaxta kimi XII əsrə qədərki mədəniyyətimiz tədqiq olunmadığından (Qətran Təbrizi və Bəhmənyar istisna olunmaqla) bu intibah, bu coşqun yüksəliş öz əsas qaynaqlarından təcrid edilmiş şəkildə başa düşülmüş, bunun da nəticəsində Xaqaninin və Nizaminin yaradıcılığı milli zəmindən daha çox kənar ünsürlərin təsiri ilə əlaqələndirilmişdir. **“Halbuki hər hansı böyük ədəbi bir proses heç də birdən-birə yaranmır, onu xalqın uzunmüddətli mədəni inkişafı, bütün sahələrdə təfəkkür tərzinin formalaşması meydana gətirir. Ərəbdilli Azərbaycan mədəniyyəti də XII əsr Azərbaycan intibahı üçün məhz belə bir möhkəm zəmin rolunu oynamışdır. İstər Xaqaninin, istərsə də Nizaminin estetik amalları, ədəbi-nəzəri görüşləri, mütərəqqi fəlsəfi qənaətləri ilk növbədə İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat, Mənsur Təbrizi kimi şairlərin poetik dünyası, Eyn-əl Quzatın, Sühravərdinin üsyankar fəlsəfi**

görüşləri, Xətib Təbrizi və Yusif Xoylu kimi ədəbiyyatşünasların universal ədəbi-elmi irsi ilə bağlı olmuş, onlardan qidalanmışdır. Deməli, VII-XII əsrlərdə meydana gəlmiş ərəbdilli Azərbaycan mədəniyyətini bilmədən, onun ayrı-ayrı böyük nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdırmadan ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf mərhələlərini ardıcıl surətdə, geniş elmi mənada qiymətləndirmək naqis nəticələrə gətirib çıxara bilər”.

Professor Cahangir Qəhrəmanov və professor Kamil Allahyarov 1984-cü ildə yazdıqları “XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan şeiri” adlı məqalələrində göstərirdilər ki, Çingiz xandan başlayaraq ilk monqol hakimləri İran ədiblərinin təmtəraqlı və qəliz üslubunu xoşlamırdılar. Buna görə də öz himayəçilərini itirən və farsca bilməyən yerli əhali tərəfindən qiymətləndirilməyən farsdilli ədəbiyyat monqol istilasından sonra tədricən öz mövqeyini türkdilli ədəbiyyata verməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, anadilli yazılı ədəbiyyatımızın yaranması heç də birdən-birə baş verməmiş, uzunmüddətli və təkamüllü bir inkişaf yolu keçmişdir. Müəlliflər mövzu, ideya və süjet baxımından qədim türkdilli abidələrin, həm də Azərbaycan dastan və nağıllarının XI-XII əsrlərdə yaranmış farsdilli ədəbiyyatımıza da böyük təsiri olduğunu, qədim türk abidələri üçün səciyyəvi olan bir çox bədii təsvir üsullarına, o cümlədən xaqanın öz xalqının qeydinə qalması, hərbi istedadla malik olması, dünyagörmüş qocalarla məsləhətləşməsi, yürüsdən zəfərlə qayıtması, qəhrəmanın öz ulu babalarının adət-ənənələrinə sadıq qalması, qadına müsbət münasibət, yeddi rəqəminin dini-mifoloji təsəvvürlər üzündən təşrifati mənalarda işlədilməsi və s. kimi hallara Nizami Gəncəvinin əsərlərində də rast gəldiyini və eləcə də türkdilli yazılı ədəbiyyatımızda yaranan epik əsərlərdə şifahi ədəbiyyatın ideya-tematik təsirinin daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdığını vurğulayırlar.

Təbii ki, monoqrafiyada M.Ə.Rəsulzadə Nizamini fars dilli, türk zehniyyətli bir mütəfəkkir kimi araşdırır və onu təkəcə İran ədəbiyyatına deyil, dünya ədəbiyyatına aid edirdi. Onu da qeyd edək ki, müəllif savaşa

dolayısı ilə Avropanın ümumi kitabxanalarında mühafizə olunan əski əlyazmalarını görmək mümkün olmadığını təəssüf hissi ilə yazırdı: **“...nadir nüsxələr hava bombardmanından qorunmaq üzrə, sığınaqlara qoyulmuşdu. Bununla bərabər Mehmet Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüzillə aid əlyazma “Xəmsə”ni araşdırma bildik”**.

Müəllif “Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı”, “Azərbaycan XII əsrdə”, “Milliyyət baxımından ədəbiyyatda forma və məzmun”, “Nizami – Azərbaycan şairi”, “Nizaminin yaradıcılığı”, “Unudulmuş Nizami”, “Nizamiyə borcumuz” kimi başlıqlara böldüyü hissələrdə yenə də Nizami yaradıcılığının mahiyyətini, Nizami irsində sənət və ideoloji məsələləri daha çox ümumtürk, xüsusən də Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni düşüncəsi kontekstində təhlil və təqdim edir. Kitabın üçüncü fəslində “Nizamidə farslıq”, “Nizamidə türklük”, “Nizamidə Qafqaz”, “Nizaminin ruslar haqqında təsəvvürü” və s. bu kimi başlıqlar Rəsulzadənin Nizami yanaşmasındakı geniş dünyagörüşünü əks etdirir. Qafqaz mühitində, Azərbaycanda yetişib formalaşan mütəfəkkir şairin türk və fars ədəbi-mədəni, fəlsəfi baxışlarını orta q sənət meyarları əsasında necə ustalıqla təqdim etməsini açıb göstərir.

“Nizami şeirinin özünəməxsusluğu”, “Nizami sənətinin başlıca mənbəyi”, “Nizaminin yaradıcılığının təkamülü”, “Nizaminin həyata və insana münasibəti”, “Nizamidə eşq fəlsəfəsi”, “Nizaminin dinə münasibəti və ictimai ideali”, “Nizaminin dövlət haqqında görüşləri”, “İdeal hökmdar İskəndər və onun möcüzəsi” kimi fəsillərdə müəllif Nizamidə ənənə və novatorluq, dini dünyagörüş, eşq fəlsəfəsi, dövlət idarəetməsində siyasi, sosial baxış fundamentallığı məsələlərinə toxunur və əhatəli təhlillərlə maraqlı faktlar ortaya çıxarır.

